

Валерій Степанков

УНІВЕРСАЛИ ТА НАКАЗИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У СЕРЕДИНІ XVII СТ. (1648-1657 рр.)

У вітчизняній та зарубіжній історіографії неодноразово відзначалася важлива роль корпусу документів створених за участю Б.Хмельницького для дослідження національно-визвольних змагань українців у середині XVII ст. Завдяки копійчій праці вчених, у 1901 та 1998 рр. здійснено фундаментальні публікації виявлених листів, універсалів, наказів, матеріалів дипломатичного характеру тощо¹, які істотно полегшують не лише подальшу роботу науковців у пошуку невідомих документів, але й у розробці джерелознавчих студій. Враховуючи відсутність матеріалів центральних установ, полкових і сотенних канцелярій (вони загинули у другій половині XVII - на початку XVIII ст.) у висвітленні процесів державотворення, внутрішньої і зовнішньої політики уряду, саме документи гетьмана набувають виняткової цінності, оскільки дозволяють у головнішому досягти "адекватного та всебічного відтворення з оптимальною повнотою реальних об'єктивних процесів, явищ і фактів минулого"².

І.Бутич, І.Крип'якевич, Ф.Ткач й особливо Ю.Мицик у своїх роботах провели формулярно-клаузальний аналіз універсалів і наказів Богдана Хмельницького, з'ясували їх місце у всьому корпусі документів гетьмана та значимість для вивчення соціально-економічної і зовнішньої політики уряду³. Помітно менша увага приділялася дослідженню цих актів як джерела висвітлення діяльності органів влади. Тому у даній публікації робиться спроба пунктирно (через брак інформації) окреслити їх роль у з'ясуванні порушеної проблеми.

"Наказ послам від Війська Запорозького" до короля від

"Наказ послам від Війська Запорозького" до короля від 12 червня 1648 р., а також "закличні універсали" Б.Хмельницького весною цього ж року до населення України (на жаль, вони не автентичні; збереглися у дещо переробленій формі) засвідчують величезні зловживання з боку польських органів влади. "Державці" й урядовці, як зазначалося у "наказі", "маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами й.к.м., а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися"⁴. У "закличному універсалі", віднайденому серед матеріалів сучасника подій, львівського міщанина Самійла Кушевича, вони обвинувачувалися у намірах обмежити міське, ліквідувати козацьке й залишки селянського самоврядування: "поляки поклали собі святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядовців, як і деінде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам по праву, лише на те, аби силою могли затримувати міста"⁵.

Саме універсали містять унікальну інформацію про розробку й прийняття Б.Хмельницьким на початку революції 1648 - 1676 рр. "Статей про устрій Війська Запорозького", на існування яких першим звернув увагу Ю.Мицик⁶. Аналіз скупих даних дає підстави висловити міркування, що вони виконували функції не лише першого військового статуту української армії (що вже само по собі мало велике значення), але й, можливо, окреслювали основні повноваження полкових і сотенних органів влади. Вперше зустрічаємо згадку про даний акт в універсалі гетьмана від 12 липня 1648 р. прилуцькому сотникові й отаманові про покарання нападників на Прилуцький Густинський монастир. "Прето розкажуем пану сотнику й атаманові прилуцькому, - наказувалося в ньому, - абисте й самі, ужалившися так великое кривди Божое, тих здрайцов поймали і, до нас не отсилаючи, сурове карали ведлуг їх заслуги і декрету (підкреслено мною - Авт.) от нас в войску виданого"⁷. В універсалі від 30 липня про захист маєтків князя Владислава Домініка Заславського підкреслювалося, що полковники повинні за найменшою скаргою на вчинену у них шкоду козаками покарати винуватців "відповідно статей про устрій

Війська Запорозького (підкреслено мною - Авт.)⁸*. При цьому кожен з них попереджався: якщо ж "не вчинить належної справедливості, тоді він сам відповідь (за це) своєю головою"⁸. Наказ білоцерківському полковникові Михайлові Громиці від 12 серпня 1650 р. погрожував покаранням смертю кожному, хто б затримався хоча б на годину з розісланням даного універсалу по містах полку, "згідно з військовими артикулами (підкреслено мною - Авт.) для прикладу нагадування іншим..."⁹. Виходить, що чинність "Статей" не обмежувалася прерогативами військового статуту, але й поширювалася у сферу захисту власності монастирів і приватних осіб.

Найповніше зміст наказів і універсалів дозволяє з'ясувати повноваження гетьманської влади. Встановлено: до початку революції колективна воля козацької спільноти не лише ставала зобов'язуючою владною санкцією, але й помітно відчувувала індивідуальну суверенність посадових осіб - гетьмана і старшин, котрі виступали виконавцями волі Війська Запорозького. Принцип інституціоналістської першості запорозької громади був утверджений і в титулатурі Війська Запорозького¹⁰. Але вже протягом літа-осені 1648 р. Богдан Великий неухильно розширював і зміцнював прерогативи гетьманської влади. Невипадково у джерелах знаходимо відомості про його відмову від практики скликання козацьких рад, "чого перед тим не було" та покарання наказного гетьмана Максима Кривоноса і його полковників за непослух його наказу припинити спустошення поселень¹¹. Як уже відзначалося в історичній літературі, він прагнув до утвердження монархічної форми правління й намагався обґрунтувати божественне право гетьмана на владу¹².

Даний процес знаходив відображення в деяких універсалах у вживаній Б.Хмельницьким титулатурі. Так, 5 березня

* Як на мою думку, використаний в "Універсалах Богдана Хмельницького 1648 - 1657" варіант перекладу даного місця універсалу хибує неточністю, оскільки важко зрозуміти його зміст. Цитую: "кожний такий за найменшою скаргою, наказом полковника того полку буде суворо покараний на горло за статтями остроги (підкреслено мною - Авт.) Війська Запорозького" (див.: С. 81) Не ясно, що означає термін "остроги".

1649 р. у тексті універсалу миргородському і прилуцькому полковникам він вдався до такого означення: "Прето я владзою гетманства моего, а іменем всего Войска..."¹³. В даному випадку звертає увагу на себе смислове виокремлення персоналізованого (а не делегованого Військом Запорозьким) характеру гетьманської влади. А в одному з останніх у своєму житті універсалів (від 8 липня 1657 р. про підтвердження прав шляхти Пінського повіту) Б.Хмельницький вперше вжив термін "ми": "Ми, Богдан Хмельницький, генеральний гетман його царської милості Військ Запорозьких"¹⁴, використований монархами.

Велику увагу гетьман приділяв розбудові державних структур, налагодженню ефективно діючого механізму функціонування полкових і сотенних органів виконавчої влади, суду, міського і сільського самоврядування. Навіть в умовах масового розгортання національно-визвольної і соціальної боротьби в 1648 р., коли відбувалося стихійне, але надзвичайно інтенсивне формування полкового й сотенного управління, він намагався, по-перше, запровадити сувору вертикаль виконавчої влади, що передбачала б жорстке підпорядкування її нижчестоячих органів вижчестоячим, а їх усіх гетьманській владі; по-друге, спрямувати місцеве управління на недопущення погромів поселень й масового винищення їх мешканців, а також на захист власності й життя осіб, котрі не захищали польський режим, визнавали гетьманську владу. Так, в універсалах постійно підкреслював персональну відповідальність (під страхом смертної кари) отаманів, сотників і полковників за виконання виданих ним розпоряджень. Воднораз старшини отримували права суворо карати (відповідно до положень "Статей") порушників їх наказів, виданих відповідно вказівок гетьмана¹⁵.

Аналіз універсалів і наказів спростовує поширену в польській, єврейській і частково українській історіографіях думку про особисту причетність Богдана Великого до вчинених погромів і винищення польського, єврейського й частки українського населення влітку й восени 1648 р. Уже в 20-х числах червня ним розсилаються універсали "по всій Україні" про те, "що кожен, як з нашого Війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворой кари ці бунти і заворушення мусить припинити..."¹⁶. Маємо

також власне визнання гетьмана: "своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це (кровопролиття - Авт.) не повторилося", а також заборону М.Кривоносові "свавілля чинити, міста палити й руйнувати"¹⁷. Вони підтверджуються інформацією листа шляхтича Петра Тшиллатковського від 16 серпня, "Чути, - писав він, - начебто Хмельницький написав і розіслав свої універсали до тих свавільних ватаг, щоб вони припинили свої напади й перебували в мирі..."¹⁸. З'являються також "суворі універсали" про захист майна і володінь православних церков і монастирів, литовських панів і князя В.Д. Заславського¹⁹.

Винятково важливе значення для осмислення сутності політики центральної влади щодо міського населення має універсал про захист Меджибожа, зміст якого передав П.Тшиллатковський. Враховуючи його інформаційну цінність, вважаємо за доцільне процитувати даний фрагмент його листа повністю: "наказуючи владою свого старшинства, погрожуючи судом суворим ради військової, щоб ніхто не наважувався наступати на Меджибіж; щоб всі села і пасіки залишалися вільними і недоторканими, щоб всі роботи, інтрати, оренди і всі доходи і послушення піддани віддавали, відповідно старого порядку і наказів місцевого старости. Якщо ж що-небудь з худоби, отар, з пасік й інших речей взято, щоб все це було повернено." Наостаток наказав опечатати всі шляхетські двори у Меджибожі, щоб ніхто не увійшов до них. Оскільки новостворена місцева адміністрація повністю виконала ці розпорядження гетьмана, вдячні міщани зібрали по два буханці хліба від кожного дому й відіслали до його табору"²⁰. Не менш важливу пізнавальну значимість для висвітлення заходів Б.Хмельницького у сфері захисту володільницьких і майнових інтересів різних прошарків населення має визнання ніжинського і чернігівського полковника Процька Шумейка в універсалі від 25 липня. "В тых добрах своих не тилко панове, - повідомляв він козакам полку, - або теж мелник мелникове, але й сам пан гетман его милость Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует нікому чинити... (підкреслено мною - Авт.)"²¹.

Запобігаючи розвитку охлократичних тенденцій у політичному житті молодого держави й зміцнюючи свою владу, гетьман, починаючи з весни 1649 р., відмовляється від традиційної практики Війська Запорозького обрання козаками полковників й запроваджує принцип їх призначення. "Хмельницький, - повідомляв анонімний автор з Кам'янця-Подільського в середині червня, - поміняв і продовжує змінювати полковників, так як завершується рік їх (полковництва)"²². Аналіз двох його розпоряджень про призначення полковників, які збереглися до нашого часу (наказ від 11 серпня 1650 р. та універсал від 6 лютого 1636 р.), дозволяє стверджувати, що обіймати ці посади могли особи, котрі мали чималі військові заслуги й організаційно-адміністративний хист. Так, призначаючи 11 серпня 1650 р. ніжинським полковником бужинського сотника Лук'яна Сухиню, гетьман відзначав його "заслуги й спосібність до заведовання тым полком"²³. Підкреслювалася ним і досвідченість у "справах рицарських" Івана Нечая, котрого призначив 8 лютого 1656 р. полковником у Білорусь²⁴.

Інтерес викликає визначене Б.Хмельницьким коло повноважень і обов'язків полковників. По-перше, кидається в око повна незалежність їхньої влади від волі і настроїв козаків і старшини полку. У наказі про призначення Л.Сухині сотникам, отаманам і "всьому товариству" наказувалося, щоб "оного все за полковника свого мели і послушны ему были так яко на теє залежить"²⁵. По-друге, вони отримували право не лише одноосібно (без полкової козацької ради чи ради старшини) управляти полком, але й карати порушників гетьманських і власних наказів. Полковник, відзначалося у розпорядженні гетьмана від 11 серпня 1650 р., "от нас суполную владзу маєт тым полком справовати (підкреслено мною - Авт.), непослушных карати и волностей товариства нашего постерегати, а подданних панских не укывати, и абы тамо жадная свояволя не была..."²⁶. І.Нечай також, відповідно до універсалу Б.Хмельницького, одержав повноваження "кожного з козаков, там застаючих, добром миловати, а злом карати, а хто би, за окаанем того універсалу нашого, бил спречный и в том полковництво важилсе чинет якую наименшую кривду и перешкоду преречоному пану Нечасви, то ми кожного такогого, за взятєм ведомости

строго без фолги на горле карати будем, не чинечи иначей"²⁷.

З другого боку, полковники повинні були під загрозою смертної кари беззастережно, точно і вчасно виконувати гетьманські розпорядження, про що дізнаємося з численних універсалів і наказів Богдана Великого. "Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговському, - писав він 6 червня 1650 р. до Степана Пободайла. - Много от ваших сторон непригожие вести писаны и всегда исходят ни от кого, токмо от тебя единого. Знатно, что еще войсковых дел не знаеш... А если того не учинеш оберегать (не надішле до Києва ватажків антишляхетських виступів - Авт.) и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить і во владеньях их волю от них отнимат, и ты и сам и с ними той же казни достоен будеш"²⁸. В умовах воєнних дій домагався від полковників систематичного і швидкого надіслання інформації про їх перебіг. Так, у наказі від 17 липня 1651 р. білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам підкреслював: "Як тільки одержите цього листа, вдень чи вночі повідомляйте про те, що у вас діється"²⁹. Саме універсали й накази творця Української держави дозволяють визначити основні напрями як його діяльності, так і функціонування полкової адміністрації. Зрозуміло, що в умовах боротьби за незалежність, саме її організація висувалася на чільне місце. У цьому відношенні особливу роль відігравали "закличні універсали" Б.Хмельницького, що припадають на 1648 - 1652 рр.³⁰ Із шести виявлених цього виду документів, два універсали (не пізніше липня 1651 р. та квітень 1652 р.), як встановив Ю.Мицик, є цілком достовірними³¹. Вони промовляють, що гетьман, закликаючи до боротьби за визволення народу від польської неволі, апелював до різних прошарків населення (прагнув навіть заручитися підтримкою польських селян і "ляхів - наших побратимів"). Висуваючи гасла національно-визвольного і конфесійного спрямування, він поєднував їх з обіцянками селянам позбавити їх самих важких форм феодалної залежності й ліквідувати більшість податків. "Обіцяю, - писав він у зверненні до польських селян, мабуть у червні 1651 р. - звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності так, як шляхта"³².

Надзвичайно уважно Богдан Великий пильнував справи підтримування у постійній високій бойовій готовності збройних сил, охорони кордонів, збору розвідувальної інформації тощо. Полковники отримували десятки універсалів і наказів, які торкалися цієї важливої сфери державного життя. Зокрема, у прикордонних полках вони мали оберігати непорушність кордону, організувати розвідку, бути готовими відбити ворожий напад. Так, призначений полковником І.Нечай, "зостаючи на пограничу," зобов'язувався "от неприятелей пилно се стеречи"³³. Як видно зі змісту листа від 24 лютого 1649 р. подільського полковника Івана Федоревича до кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, він одержав від Б.Хмельницького універсал із суворим наказом охороняти землі козацької України на терені Поділля³⁴. Прикордонні полковники мали постійно повідомляти один одного (за визнанням наказного переяславського полковника Андрія Романенка, "повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному про відомості оголошували"³⁵) та гетьмана про задуми і дії польського командування. Як підкреслював Б.Хмельницький 20 квітня 1649 р. у листі до С.Лянцкоронського, полковники "повинні бути пильними"³⁶. Влітку 1650 р. полковник Адам Хмелецький одержав його наказ мати "пильне око на полки ляцькі" й негайно повідомляти "про все, де будуть перебувати"³⁷. Саме з універсалів гетьмана дізнаємося, що українські вояки напередодні військових кампаній повинні були мати по 5 фунтів пороху та 5 кіп куль³⁸.

Зміст універсалів дозволяє з'ясувати одну з найважливіших сторін українського військового мистецтва середини XVII ст., яка вигідно відрізняла його від тогочасного європейського, а саме: вражаючи сучасників швидкістю пересування армії. Саме такій тактиці ведення бойових дій гетьман навчав полковників. Так, у наказі 12 серпня 1650 р. М.Громиці підкреслював: "Ми вже наказували усно і в листах, щоб ви були напоготові, як належить на війні. А тепер нагадуємо і наказуємо, щоб ви, не зволікаючи, виступали завтра з доброю зброєю, і вдень, і вночі поспішали на Уманський шлях. Не треба затримуватися за бо-рошном і здобувати його в дорозі, тільки сідайте на коней, бо ж ми повинні випередити ворога, а не він нас (підкрес-

лено мною - Авт.)"³⁹. Не випадково С.Лянцкоронський нарікав на українського полководця, що "швидше його побачимо під нашим обозом, а ніж про нього, перебуваючого в дорозі, почуємо"⁴⁰.

Не порушуючи питання значимості універсалів і наказів гетьмана для дослідження функціонування центральних і місцевих органів влади у сфері розробки й реалізації соціально-економічної політики, все ж зазначу, що їх зусилля впродовж 1648 - 1657 рр. спрямовувалися Б.Хмельницьким на захист власності, майна й життя усіх соціальних станів і груп суспільства. Промовистим у цьому відношенні виглядає зміст універсалу (квітень 1650 р.) прилуцького полковника Тимоша Носача сотникам, отаманам і козакам полку. "Ознаймуємо вас певно, за наказом його милости пана гетьмана, - підкреслював він, - абисте заборонили конечно на всіх пограничних містах, аби за границею шкод і збитків не чинилося в шляхетських маєтках і державах панських наїздів своєвільних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не приводили. Всяким подорожнім людям свободну путь би давали, як перед тим бувало, так і нині дай Боже. Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли і доходи всякі на них здавна положені побирали. А коли не будемо так чинити, як нам від його милости пана гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як инші нашій братії учинено, - хто що заслужив, так йому й заплату вчинить (підкреслено мною - Авт.)"⁴¹.

Богдан Великий, як засвідчують його наказ від 22 липня Ярмолі та універсал 7 вересня орендарю Кринді (1656 р.), намагався захистити власницькі права не лише привілейованих станів, але й поспільства. "Ярмоло, - наказував він, очевидно, свому управителю, - скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо

наказуємо тобі, щоб ти цю Луку згаданому Охрїмові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. Нам нічого чужого не потрібно"⁴². Подібного змісту було видано універсал на захист Семена Валаха: "орендар Кринда, дошла нас скарга од Семена Валаха, же там кривду ему в млинку новопоставленном чиниш. Розкажує теде, жебысь жадное справи до него не мел, поколюсчини й инших річи же бы сее не упоминал и у него не брал счо, иначей абы не було, под лаского нашею"⁴³.

Полкові і сотенні органи влади зобов'язувалися поважати чинність магдебурзького права, запобігати спалахам соціальних конфліктів, вести рішучу боротьбу з кримінальними злочинами, розбоями тощо. Попри всю загостреність взаємин з Річчю Посполитою, існуючу національно-релігійну ворожнечу між українцями і поляками, на терені молододі держави органи влади, за наказами гетьмана, мали пильнувати недопущенню погромів поляків, котрі повернулися до домівок. "При цьому прошу вас, як братів, - застерігав Богдан Великий старшину і козаків Білоцерківського полку в наказі від 12 серпня 1650 р. - нагадуйте один одному, щоб, ідучи в ту дорогу, ніде в жодному місці ані по містах, як руській шляхті, так і ляхам, які знаходяться тепер у наших краях, не наважувалися заподіяти жодної кривди і промовити лихого слова"⁴⁴.

Протягом свого гетьманування він прагнув домогтися мирного співжиття православних і католиків. Притримуючись постулату, що "є один Бог і одна Християнска віра" і кожен "хто хоче і як хоче, хай вірить", виступав проти приневолення "неохочих до своєї віри"⁴⁵, а відтак визнавав за католиками право на своє віросповідання (правда, виступав противником уніатства, вбачаючи в ньому причину розколу українського суспільства й народу). В універсалі від 8 липня 1657 р. про підтвердження прав шляхти Пінського повіту, котра добровільно заявила про входження до складу Української держави, підкреслював: "А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі - Військо Запорозьке і наші нащадки не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної грецької віри. Ми також не повинні знищувати і скасовувати давніх і нових фондів на костьоли, якщо вони утворили-

ся не із здириництва церковних маєтностей і покривдження убогих православних⁴⁶. Така толерантність українського державотворця в умовах пануючої у тогочасному європейському світі релігійної нетерпимості справді була не тільки сміливою й далекоглядною, але й унікальною⁴⁷.

Таким чином універсали й накази Б.Хмельницького ставлять собою цінне джерело для вивчення процесу розбудови національної держави у 1648 - 1657 рр.

¹ Документи Богдана Хмельницького 1648 - 1657 / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі - ДБХ). К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького 1648 - 1657 / Упоряд. І.Крип'якевич, І.Бутич (далі - УБХ). К., 1998.

² Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва //Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наук. конф. К., 1993. Вип. 1. С. 13

³ ДБХ: Від упорядників. С. 3 - 20; УБХ: Вступ. С. 11 - 42; Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали // Записки наук товариства ім.Шевченка. Львів, 1927. Т. 147. С. 55 - 64; Мыщык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 годов. Днепропетровск, 1983; Його ж.: Джерела з історії Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 59 - 75; Ткач Ф.Є. Уваги до документів канцелярії Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.) // Наукові записки Львівського педагогічного інституту. Сер. філолог. Львів, 1955. Вип. 1. С. 31 - 33.

⁴ УБХ. С. 75.

⁵ Там само. С. 259 - 260.

⁶ Мыщык Ю.А. Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодалной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. науч. труд. Днепропетровск, 1980. С. 180.

⁷ УБХ. С. 78 - 79.

⁸ Мыщык Ю.А. Новые документы...С. 184.

⁹ УБХ. С. 110.

¹⁰ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 113 - 115.

¹¹ Бібліотека музею Чарторийських (далі - БЧ) / Краків /ВР.

№ 142. Арк. 568, 598; Бібліотека Національна (далі - БН) / Варшава / ВМФ. № 6713; № 2576. Арк. 270; БН. ВМФ. № 11013; Мищык Ю.А., Цибульський В.І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. Рівне, 1999. С. 19.

¹² Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті: Твори. Філадельфія, 1991. Т. 3. С. 106 - 134; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediavalia ucrainica: Ментальність та історія ідей. К., 1995. Т. III. С. 86 - 110.

¹³ УБХ. С. 88.

¹⁴ Там само. С. 234.

¹⁵ Там само. С. 77 - 86.

¹⁶ ДБХ. С. 53.

¹⁷ Там само. С. 63, 67.

¹⁸ Мыщык Ю.А. Новые документы...С. 181.

¹⁹ УБХ. С. 76 - 81, 277; ДБХ. С. 61, 63.

²⁰ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під приводом гетьмана Богдана Хмельницького: Твори. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. Т.2. С. 127 - 128; Мыщык Ю.А. Новые документы... С. 181.

²¹ УБХ. С. 262.

²² Цит. за: Мыщык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 годов. Днепропетровск, 1988. С. 30.

²³ УБХ. С. 107.

²⁴ Там само. С. 179.

²⁵ Там само. С. 107.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 179.

²⁸ Там само. С. 105.

²⁹ Там само. С. 121.

³⁰ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси), К., 1995. С. 42 - 55.

³¹ Мыщык Ю.А. Анализ источников...С. 24 - 25; Його ж. Джерела з історії...С. 67.

³² УБХ. С. 241 - 245, 259 - 280.

³³ Там само. С. 179.

³⁴ Липинський В. Участь шляхти...С. 573.

³⁵ Архів Інституту історії України НАН України. Оп. 3. Спр.

7. Арк. 168.

³⁶ ДБХ. С. 110.

³⁷ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефани-

- ка. ВР. Ф. 4. Спр. Баворських № 280/11. Арк. 251.
- ³⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 - 1654 гг. К., 1965. С. 380.
- ³⁹ УБХ. С. 109
- ⁴⁰ Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 559. Спр. М. 3036. Арк. 137.
- ⁴¹ УБХ. С. 263.
- ⁴² Там само. С. 197.
- ⁴³ Там само. С. 207.
- ⁴⁴ Там само. С. 110.
- ⁴⁵ ДБХ. С. 73, 1996; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х - 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Источники времени гетьманства Б. Хмельницкого. М., 1998. Т. 1. С. 51.
- ⁴⁶ УБХ. С. 234.
- ⁴⁷ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. К. 1999. С. 105.

Николай Котля

ГАЛИЦЬКО-ВОЛЫНСКАЯ РУСЬ И ЕЕ ЗАПАДНЫЕ СОСЕДИ В XIII ВЕКЕ (История договорных отношений)

Исследование дипломатии Древней Руси основательно затруднено слабостью источниковой основы. Подлинны тексты ее межгосударственных политических соглашений не дошли до нас. Даже знаменитые договоры Руси с Византией X в., в аутентичности которых в наше время сомневаться не приходится, известны лишь по внесенным в "Повесть временных лет" изложениям актов, оригиналы же и не известны.

Поэтому историкам приходится обычно изучать дипломатические связи Руси с Византией и странами Запада на основании не самого актового материала, а по его отражениям в памятниках письменности, преимущественно древнерусской. В частности, в летописях сохранилось немало

прямых и косвенных свидетельств взаимосвязей русских князей с западными государями. В них обнаруживаются даже следы грамот из княжеских дипломатических архивов. На этом основании мною предпринята попытка проследить договорные отношения галицких князей с западными соседями в XIII в.: Польшей, Мазовией, Литвой и Ятвяжской землей. Привлечены также свидетельства польских хроник XIII в.

Вступление Древнерусского государства в 30-х - 40-х годах XII в. в эпоху феодальной или удельной раздробленности выразилось не только в ослаблении центральной власти и возросшей автономии отдельных княжеств. Настало время утраты Русью единой и целенаправленной дипломатии. Суверены крупнейших княжеств с середины XII в. получили возможность проводить самостоятельную, не согласованную с другими русскими князьями внешнюю политику¹. Среди государей Южной Руси особенно преуспели в этом галицкие и волынские князья.

После гибели летом 1205 г. во время похода в Польшу великого Романа Мстиславича сумевшего на короткое время (1199 - 1205 гг.) объединить Галицкую и Волынскую земли, обе они погрузились в тину раздробленности. Их подлинными хозяевами стали бояре, выгнавшие из Галича вдову Романа Анну с сыновьями: двухлетним Василько и четырехлетним Даниилом. Отсутствие сильной княжеской власти, дальнейшая децентрализация обеих земель, в составе которых выделилось еще несколько удельных княжеств, облегчили западным соседям военное и политическое давление на них. Наиболее активными оказались Венгрия² и Польша.

Галицко-Волынская летопись XIII в., основной, а во многих случаях и единственный источник моего исследования, дает основания думать, что еще при жизни Романа был заключен тройственный союз между ним, венгерским королем Андреем II и польским князем Лешко Белым. Об этом свидетельствует сообщение летописи, относящееся к 1206 г.³: Лешко "послал посол свой Вячеслава Лысого, река королеви [Андрею. - Н.К.]: "Яз не помянух свады [ссоры. - Н.К.] Романовы ...⁴ Клялася бо быста [Мы с тобой. - Н.К.], яко оставшю в животе племени его [Романа. - Н.К.] любовь име-